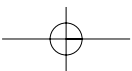
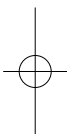
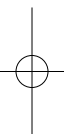

De duizelingwekkende jaren

Philipp Blom

De duizelingwekkende jaren

EUROPA
1900-1914

Vertaling Toon Dohmen

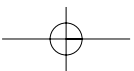
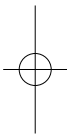
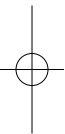
2009
DE BEZIGE BIJ
AMSTERDAM

Op verzoek van de auteur heeft de vertaler zich bij enkele passages op de Duitse editie gebaseerd.

Copyright © 2008 Philipp Blom
Copyright Nederlandse vertaling © 2009 Toon Dohmen
Oorspronkelijke titel *The Vertigo Years. Change and Culture
in the West 1900-1914*
Oorspronkelijke uitgever Weidenfeld & Nicolson, Londen
Omslagontwerp Studio Jan de Boer
Omslagillustratie voorzijde Corbis
Omslagillustratie achterzijde Ullstein Bild
Vormgeving binnenwerk CeevanWee, Amsterdam
Druk Clausen & Bosse, Leck
ISBN 978 90 234 4060 4
NUR 680

www.debezigebij.nl

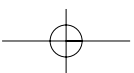
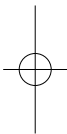
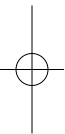
Voor Cecil
en voor Chelsea, Samantha, André, Pierce, Aidan, Martine en Lukas

Inhoud

Inleiding	11
1. 1900: De dynamo en de maagd	17
2. 1901: Wisseling van de wacht	39
3. 1902: Oedipus Rex	65
4. 1903: Een vreemd schijnsel	98
5. 1904: Zijne Majesteit en meneer Morel	124
6. 1905: Met alle geweld	160
7. 1906: <i>Dreadnought</i> en de nieuwe angst	202
8. 1907: Dromen en visioenen	245
9. 1908: Dames met stenen	282
10. 1909: De cultus van de snelle machine	320
11. 1910: De nieuwe menselijke natuur	355
12. 1911: Volkspaleizen	393
13. 1912: Van goede komaf?	425
14. 1913: Wagners waan	457
15. 1914: En het einde is de dood	492

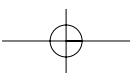
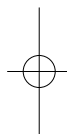
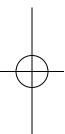
Noten	517
Bibliografie	529
Verantwoording illustraties	547
Dankwoord	550
Register	552

Niets is minder ethisch dan de zogeheten seksuele ‘moraal’; die berust geheel op sociale wenselijkheid [...] misschien wel het belangrijkste psychologische gegeven van onze tijd is de spanning tussen ethiek en sociale regels, die langzaam toeneemt en steeds onontkoombaarder wordt. Op dit procrustesbed wordt de moderne ziel zodanig uitgerekt, zo diepgaand verscheurd en beproefd, dat het moeilijk is in de ideeëngeschiedenis een vergelijkbaar voorbeeld te vinden...

Tweede probleem: dat van de moderniteit, hoe de ziel te verzoenen met het enorme aantal nieuwe zaken. Het specifieke karakter van vandaag ligt in het feit dat geen andere tijd ooit het hoofd heeft moeten bieden aan zo veel nieuwe elementen.

– Dagboeknotitie van graaf Harry Kessler, 7 april 1903

Inleiding

Vol verwachting staan ze tussen de bomen langs de provinciale weg. Vooral mannen en jongens, de zomerse hitte trotserend. Ze turen naar de weg die zich voor hen uitstrekt, zo ver ze maar kunnen kijken. Een zacht brommend geluid wordt hoorbaar. In de verte tekent zich een auto af, een kleine stip in een stofwolk. Dichterbij komt hij, met de tweede dichterbij. Luid bulderend schiet hij op de toeschouwers af, aangedreven door een krachtige motor, een droombeeld van geconcentreerde kracht.

Een van de toeschouwers, een jongeman van achttien, houdt zijn camera in de aanslag om de plaat te schieten waarop hij heeft gewacht. Het voertuig komt dichterbij, ronkend, razend van de energie. Het is er bijna. De jonge fotograaf tuurt geconcentreerd door de lens. Hij kan de chauffeur en zijn bijrijder duidelijk onderscheiden achter de enorme motorkap, ziet het getal zes geschilderd staan op de benzinetank, voelt de schokgolf van lawaai en kracht als de machine hem voorbijraast. Op dat moment drukt hij de sluiters in. Nu, terwijl het stof om hem heen neerdaalt, kan hij alleen nog maar afwachten hoe de foto geworden is.

Wanneer hij de plaat ziet die hij op 26 juni 1912 tijdens de Franse Grand Prix heeft geschoten, is de jonge fotograaf teleurgesteld. Wagen nummer zes staat er maar half op, de achtergrond is vaag en op een merkwaardige manier uitgerekt. Hij bergt de foto weg. Zijn naam is Jacques-Henri Lartigue. Het beeld dat hij mislukt acht, zal veertig jaar later worden tentoongesteld en hem beroemd maken. Het toont precies de opwindende energie en de snelheid die zo belangrijk waren voor de jaren tussen de eeuwwisseling en de herfst van 1914.

Tegenwoordig wordt de periode voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog vaak beschouwd als idyllisch: de tijd voor de val, de goede ou-

de tijd, een *belle époque* verheerlijkt in rijk aangeklede films, een prachtige, ongerepte samenleving op het punt te worden verscheurd door krachten die haar onafwendbaar naar de ondergang zouden drijven. Na 1918 herrees, volgens deze visie, de feniks van de moderniteit uit de as van de oude wereld.

Voor de meeste mensen die rond 1900 leefden zou deze nostalgische visie met haar nadruk op soliditeit en gratie zeker verrassend zijn geweest. Hun ervaring van die periode was nog niet opgepoetst door het vergaan van de tijd. Ze was veel rauwer en kende fascinaties en angsten die dicht bij onze tijd liggen. Net als nu stonden gesprekken en krantenartikelen in het teken van snelle technologische veranderingen, nieuwe communicatiemiddelen, globalisering en ingrijpende sociale veranderingen. Net als nu drukte de consumptiemaatschappij haar stempel op de tijd. Net als nu hadden mensen het overweldigende gevoel dat ze leefden in een steeds snellere wereld, een wereld die steeds harder voortraasde met onbekende bestemming. Daarom is Lartigues foto zo'n mooi symbool van zijn tijd. Met zijn voorliefde voor snelle auto's en actie paste de jonge fotograaf precies bij een tijdperk waarin autocoueurs volkshelden waren, snelheidsrecords wekelijks sneuvelden en massaproductie – hier in de vorm van de handcamera – ieders leven veranderde.

Behalve zeer stimulerend kan snelheid ook angstaanjagend zijn. En die angst en weerstand tegen verandering zouden de hele eeuw als een soort echo blijven achtervolgen. In het jaar 1900 was de meest ingrijpende verandering die in de verhouding tussen mannen en vrouwen. Veel tekenen wezen erop dat mannen buitengewoon verontrust waren over het feit dat hun positie niet langer vanzelf sprak. Voor het eerst in de Europese geschiedenis genoten vrouwen massaal onderwijs en verdienden ze hun eigen geld. Ze eisten stemrecht en, erger nog, wekten de suggestie dat fysieke kracht en krijgshaftige deugden in het industriële tijdperk hun langste tijd hadden gehad. De mannen reageerden door agressief de oude waarden te benadrukken. Niet eerder waren er op straat zo veel uniformen te zien; niet eerder verschenen er zo veel advertenties over de behandeling van zogenaamde 'mannelijke aandoeningen' en 'zwakke zenuwen'; niet eerder klaagden zo veel mannen over uitputting en nervositeit en belandden er zo veel mannen in sanatoria en zelfs psychiatrische instellingen.

Tegenwoordig worden identiteiten op andere manieren ter discussie

gesteld en komen angsten op een andere manier tot uiting, maar nog altijd speelt het seksuele een rol, vaak in de vorm van bedreigde mannelijkheid. De weerzin tegen een veronderstelde ontmanning door de oude koloniale machten of het 'arrogante Westen' heeft jonge islamitische mannen ertoe gebracht zich te doen gelden door de wapens op te pakken, of zich op te werpen als zelfmoordterroristen – opnieuw een echo uit die eerdere tijd, waarin tientallen anarchistische terroristen zichzelf opbliezen bij aanslagen op leden van de Russische regering.

Omstreeks 1900 zagen mannen die zich zorgen maakten of ze wel mannelijk genoeg waren, verontrustend bewijsmateriaal in de dalende vruchtbaarheidscijfers van Europa en dan vooral van de middenklasse. Zorgen die werden bevestigd door opgewonden geluiden in de pers dat de 'lagere' klassen en de mensen in de koloniën hard bezig waren de 'beschaafde' blanken getalsmatig te verdringen. Echo's van dat debat klinken tegenwoordig nog altijd door in de hysterische geluiden over het geboortecijfer van islamitische migranten in Europa, verhitte voorspellingen over de groei van de wereldbevolking en het dalende inwonertal van Europa en de Verenigde Staten, om nog maar te zwijgen van biologisch onderzoek dat wijst op de teruglopende vruchtbaarheid van westerse mannen.

Gevoelens van opwinding, snelheid, angst en duizeling waren terugkerende thema's tussen 1900 en 1914, jaren waarin de omvang van steden explodeerde en samenlevingen veranderden, massaproductie het dagelijks leven in haar greep kreeg, dagbladen veranderden in gigantische mediabedrijven, bioscopen tientallen miljoenen bezoekers lokten en er als gevolg van de globalisering vlees uit Nieuw-Zeeland en graan uit Canada op Britse borden belandden, waardoor het inkomen van de oude klasse van grondbezitters sterk daalde en een nieuw soort mensen opgang maakte: ingenieurs, technocraten, stadsbewoners. De moderniteit verrees niet maagdelijk uit de loopgraven bij de Somme. Al ruim voor 1914 had zij de geest en het leven van de Europeanen stevig in haar greep. De Eerste Wereldoorlog was niet de oorzaak van, maar een katalysator voor het uiteenvallen van de oude structuren en het ontstaan van nieuwe identiteiten.

Deze duizelingwekkende tijden leken in veel opzichten op onze huidige tijd, niet in het minst vanwege hun open karakter: in 1910 en zelfs in 1914 had niemand een duidelijk idee hoe de toekomst eruit zou zien, wie

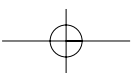
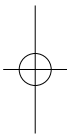
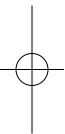
de macht zou hebben, welk politiek stelsel dominant zou worden, of welk soort samenleving uit de onstuimige veranderingen tevoorschijn zou komen. Dit in schril contrast tot de Koude Oorlog in de tweede helft van de twintigste eeuw: de uitkomst daarvan leek onzeker, maar het was zonneklaar wat er op het spel stond en al net zo duidelijk dat uiteindelijk een van de twee ideologische stelsels zou overwinnen. Met de val van het Sovjetrijk heeft een deel van de openheid en onzekerheid van de duizelingwekkende tijden opnieuw zijn intrede gedaan. Vandaag de dag is het weer veel moeilijker te voorspellen wat de toekomst onze samenlevingen zal gaan brengen.

Voor een groot deel wortelde die ongewisse toekomst aan het begin van de eenentwintigste eeuw in de uitvindingen, gedachten en veranderingen van die ongewoon rijke vijftien jaren tussen 1900 en 1914, een periode van buitengewone creativiteit in de kunsten en de wetenschap, van enorme veranderingen in de samenleving en in het zelfbeeld van mensen. Alles wat in de loop van de twintigste eeuw belangrijk zou worden – van de kwantumfysica tot vrouwenrechten, van abstracte kunst tot ruimtereizen, van het communisme en het fascisme tot de consumptiemaatschappij, van geïndustrialiseerde moord tot de macht van de media – had in de jaren voor 1914 al diepe indruk gemaakt, zodat de rest van de eeuw deed denken aan een oefening, soms prachtig, soms weerzinwekkend, in het waarmaken en verkennen van die nieuwe mogelijkheden.

Om deze opwindende en tegenstrijdige tijden te begrijpen en de overeenkomsten en verschillen met het heden scherp op het netvlies te krijgen, moeten we ze zonder vooropgezette teleologische ideeën tegemoet treden, zonder die jaren alleen te beschouwen in termen van wat wel en wat niet tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog heeft geleid. In plaats daarvan moeten we ze bekijken met de onbevangenheid van de jonge Lartigue toen hij zijn camera richtte op racewagen nummer zes. Ook al leidt dat misschien tot een vervormd resultaat, een subjectief beeld dat alleen een deel van de werkelijkheid kan vangen, toch is dat de beste manier om de snelheid, de urgentie, de onbevangenheid van het leven in die tijd vast te leggen.

Bij wijze van poging die tijden in hun eigen termen te ontdekken, nodig ik u uit tot een gedachte-experiment: stel u voor dat in bibliotheken overal ter wereld een plaag van even vraatzuchtige als selectieve boekwormen alle boeken en foto's, films en andere documenten over de jaren

tussen juli 1914 en 2000 onherstelbaar zou hebben beschadigd. Stel u voor dat u niets zou weten over de moord in Sarajevo, over de Somme, de beurskrach, de *Reichskristallnacht*, Stalingrad, Auschwitz, Hiroshima, de Goelag, of de Berlijnse Muur, maar dat de geschiedenis zich na de millenniumwisseling kalm in het menselijk geheugen had genesteld. Stel u voor dat u de levensloop, de gedachten en daden van de mensen die in en rond 1910 leefden niet zou zien door het prisma van een eeuw vol monsterlijke misdaden en monumentale prestaties, maar dat u die historische taferelen tijdelijk opzij zou kunnen schuiven. Stel u voor dat u de jaren 1900 tot en met 1914 zou kunnen bekijken zonder dat de slagschaduw van de toekomst een duister licht werpt op hun historische heden, als een moment van leven met alle complexiteit en contradicties die daarbij horen, met een toekomst die openligt, precies zoals die jaren zijn beleefd door de mensen uit die tijd.

I

1900:
De dynamo en de maagd

Dus u overweegt te komen, u bent al van plan te komen, of u bent al geweest, *monsieur et madame*, naar onze fabuleuze Wereldtentoonstelling van 1900. U bent in Parijs; al van verre heeft u kunnen zien hoe de attracties van de Tentoonstelling als in een droom afsteken tegen de horizon van deze machtige stad. Welk programma te kiezen? Waar te beginnen?

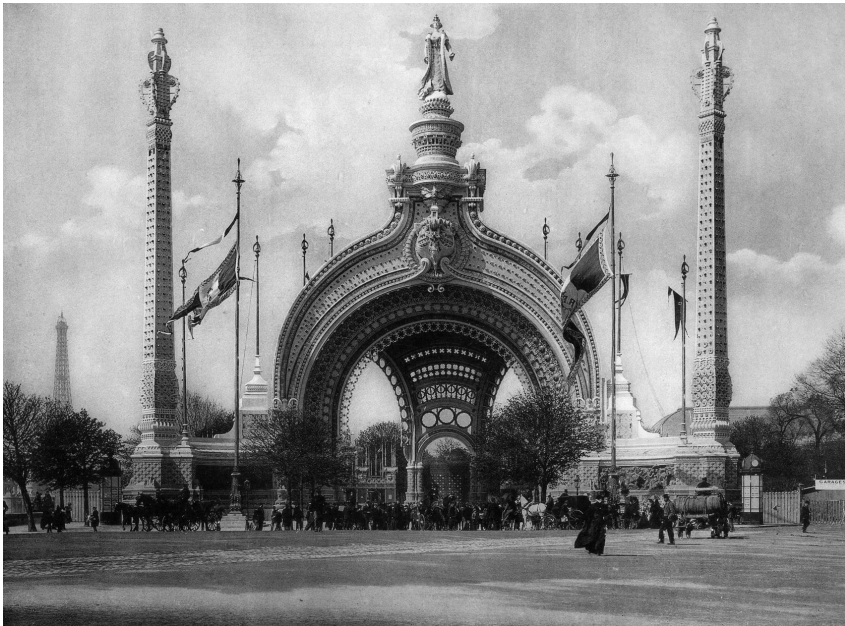
– Uit de officiële gids van de Wereldtentoonstelling van 1900

Er is één zorgwekkende kwestie die alle denkende Fransen zou moeten bezighouden: ‘Hoe kunnen we voorkomen dat Frankrijk verdwijnt? Hoe kunnen we het Franse ras op aarde behouden?’ Vergeleken hierbij vallen alle andere problemen in het niet...

– Jacques Bertillon: *La dépopulation de la France*

Monsterlijk, maar vreemd profetisch tegelijk: zo stond ze daar, een plompe burgerdame van bijna zeven meter hoog, boven op de monumentale toegangspoort tot de *Exposition Universelle* in Parijs in 1900, letterlijk op de drempel van een nieuwe eeuw. Modieus gekleed trad deze gipsen verpersoonlijking van Parijs de wereld tegemoet met de subtiliteit van een slagschip tijdens de vlootdagen. Ze zag eruit als een hooghartige moeder die met vaste hand haar verwende dochter door de Galeries Lafayette loodste: rondborstig, gejaagd, arrogant. Het was niet moeilijk te horen hoe ze haar bevelen blafte tegen een verlegen winkelmeisje. De critici waren genadeloos: ‘belachelijk’, ‘gewoonweg afschuwelijk’ en ‘een triomf voor de prostitutie’ luidden de kwalificaties waarmee beschouwers het beeld omschreven.

Het idee Parijs de gedaante te geven van een eigentijdse Parisienne kwam van beeldhouwer Paul Moreau-Vauthier (1871-1936), een rijzen-de ster van negenentwintig jaar oud. Hij wilde nu eens geen sylfeachtig meisje of een Griekse godin in antieke gewaden neerzetten, maar een eigentijdse, zelfverzekerde volwassen vrouw, die vol vertrouwen de nieuwe eeuw tegemoet zag. Hij had de actrice Sarah Bernhardt, ‘de goddelijke Sarah’, als model gebruikt en het modehuis Paquin gevraagd op de prop-pen te komen met een magnifieke, eigentijdse creatie voor dit werk, dat een wonderbaar samengaan van spreekwoordelijke gratie en stedelijke couture moest worden.

Monsterlijk profetisch: La Parisienne als bekroning van de toegangspoort, ontworpen om zestigduizend bezoekers per uur te kunnen verwerken.

Het resultaat was al even geruchtmakend als de officiële opening zelf. De Franse president Emile Loubert zag zich gedwongen de plechtige opening in aanwezigheid van de belangrijkste baarden- en jacquetdragers van de republiek te voltrekken in de modder, tussen de plassen en steigers van wat nog een halve bouwput was. De eerste bezoekers die toestroomden om te zien wat het meest ambitieuze publieksevenement ooit

te bieden had, troffen voor een groot deel lege hallen aan. Een spotprent uit die tijd toont een verbaasde menigte tussen de steigers en de borden met 'Geen toegang'. Bijschrift: 'Wat er zoal op de Wereldtentoonstelling te zien is'.

In de loop van de daaropvolgende weken werden de andere attracties opgebouwd en vond ook de laatste standhouder een plekje tussen de vele anderen. De loketten bij de ingang, onder de verafschuwde allegorie van de hoofdstad, konden zestigduizend bezoekers per uur verwerken en dat deden ze ook. Bij sluiting van de tentoonstelling bleken ongeveer vijftig miljoen mensen het terrein van honderdthalf hectare in hartje Parijs te hebben bezocht, met een gemiddelde van zeshonderdduizend bezoekers per dag tijdens de weekeinden.

De tentoonstelling was een grootse uitspatting, niet alleen een handelsbeurs en een wetenschappelijk congres maar eerst en vooral ook een gigantisch kermisterrein voor bezoekers uit eigen stad en toeristen uit heel Europa, de Verenigde Staten en de rest van de wereld. Onder hen Jean Sauvage, een onderwijzer uit Berlijn (Duits, ondanks zijn Franse naam), die vol bewondering alle details van zijn reis naar Parijs vastlegde in een verslag dat in 1900 verscheen in het jaarboek van de Zevende Berlijnse Districtsschool.¹ Na aankomst in de Franse hoofdstad ('een enkele reis kostte me 69 mark zoveel') vroeg in de avond liep de ondernemende leerkracht aan tegen de problemen van elke toerist in den vreemde. Hij waarschuwt zijn lezers: 'Je kunt beter hier in Parijs een hoed kopen. [...] Een hoed uit Duitsland betekent dat je sneller opvalt als buitenlander [...] en constant wordt lastiggevallen door allerlei toeristengidsen.'²

Vermomd als Fransman maakte Sauvage tal van omzwervingen door de stad. In weerwil van zijn achternaam ('Woest' in het Frans) was hij uitermate beschaafd en vastbesloten geen detail van de stad aan zich voorbij te laten gaan.

De aanblik van de brede, fraaie straten met hun hoge bomen (veel platanen) en het drukke verkeer brengt een mens in vervoering. Talloze winkels met diverse uitstallingen proberen het winkelend publiek te verleiden. Veel winkeliers stallen hun koopwaar uit in dozen, kratten en op houten schragen op straat om kopers te lokken. Hier pronken stapels kleren, daar op de stoep de inventaris van een zeepwinkel, verderop etenswaren; een kunsthandelaar biedt *objets anciens* aan; hier liggen verse groene asperges,

waar de mensen hier zo dol op zijn, daar oesters en slakken (*huîtres, escargots*) [...] De straat ligt vol vellen papier met daarop advertenties voor restaurants en warenhuizen. Ik neem een paar van die advertenties mee naar huis.³

Sauvage was verbaasd over het ritme en de snelheid van het leven in de metropool. Zelfs fietspaden waren voorhanden:

Er is veel autoverkeer op straat. Fietsers zie je hier minder dan bij ons. Op de Avenue de la Grande Armée hebben die prachtige geasfalteerde paden voor zichzelf. Het valt me op dat [fietsers] hier minder hinderlijk zijn dan in Berlijn. Het voortdurende belgerinkel dat zo op de zenuwen kan werken komt hier nauwelijks voor. [...]

Trams en bussen rijden hier ook veel. Het verschil tussen Berlijn en Parijs is niet groot: er rijden nog altijd enkele voertuigen op paardenkracht of stoom, maar naar het Bois de Vincennes rijdt een prachtige elektrische tram.⁴

Het verkeer mocht dan lijken op thuis, andere zaken kwamen de onderwijzer toch zeer vreemd voor: 'De vele urinoirs vielen me op, die zonder veel terughoudendheid langs de openbare weg zijn geplaatst. Zelfs *cabinets d'aisance* [openbare toiletten] zijn overal te vinden. Vlakbij het Palais Royal staat een huis met een groot aantal toiletten dat druk wordt bezocht. De urinoirs op de boulevards zijn doorgaans geplaatst naast reclamezuilen, die op hun beurt worden gebruikt voor advertenties. Daar staat bijvoorbeeld te lezen: *L'Extrait de viande Liebig indispensable dans toute bonne cuisine*, of *Bec Auer*, of *Tendeur pour pantalons*.'⁵ Sauvage moest toegeven dat deze stand van zaken voordelen had, maar toen hij een van die voorzieningen pal aan de voet van een monument aantrof, kon hij dat niet meer rijmen met zijn gevoel voor fatsoen. Ze waren toch anders dan Duitsers, die Fransen.

Nog altijd slim vermomd met zijn Franse hoed zette Sauvage zijn tocht dapper voort te midden van de kakofonie van advertenties – 'een leus op een automaat langs de kant van de weg roept op: *Electrisez-vous!*' – totdat hij het doel van zijn reis bereikte: de Wereldtentoonstelling. Hij was verbluft. 'Ik kan met geen pen beschrijven hoe zelfs maar een klein deel van dit gigantische complex eruitziet,' moest hij toegeven.

Het enorme tentoonstellingsterrein strekte zich uit langs de Seine, van de stijlvolle, pas voltooide brug genoemd naar tsaar Alexander III aan het begin van de Champs-Élysées tot aan het Champ de Mars en het gebied tussen het Palais de Chaillot en de Eiffeltoren (het enige overblijfsel van de vorige Wereldtentoonstelling in 1889), en was in alles erop gericht te prikkelen, imponeren en overweldigen. Frankrijk, zo moest duidelijk zijn, was nog altijd het meest vooraanstaande land ter wereld. Enkele gebouwen midden op het terrein trokken onmiddellijk de aandacht. Ze zagen eruit als een enorme bruidstaart, compleet met overdadig geplamuurd glazuur en een allegorische aankleding. Het waren paleizen (elk gebouw hier was een paleis) gewijd aan decoratie, meubilair, vormgeving en andere industrieën.

Alle grote landen hadden een plek toegewezen gekregen om een architectonisch visitekaartje van hun cultuur neer te zetten. Althans, bijna allemaal – de Verenigde Staten waren aanvankelijk niet opgenomen in de eerste rij van deze prestigieuze landenparade aan de rivieroever (waar Monaco wel een plekje had weten te veroveren). De Amerikanen moesten een diplomatieke rel schoppen voordat andere landen werden gedwongen delen van hun grond op te geven om plek te maken voor de nieuwe rivaal. Dat was niet meer dan billijk, vonden velen, ook al waren ze van mening dat de brutale Ferdinand Peck, commissaris-generaal van de Verenigde Staten, zijn boekje te buiten was gegaan door zijn gastheren niet alleen tactloos eraan te herinneren dat de Amerikaanse handelscijfers hoger waren dan die van Frankrijk en Duitsland bij elkaar, maar er ook nog onbeschaamd aan toe te voegen: ‘De Verenigde Staten hebben zich zodanig ontwikkeld dat ze niet alleen aanspraak maken op een verheven positie onder de naties op aarde, maar ook op de meest vooraanstaande positie in de beschaafde wereld.’⁶ *Eh, non!* dachten zijn Franse tegenhangers in stilte, volkomen zeker van hun zaak, maar intussen gaven ze hem wel bijna alles waar hij om vroeg.

De nationale paviljoens lieten duidelijk zien welk beeld Europa en de Verenigde Staten van zichzelf wensten uit te dragen, want met uitzondering van Finland (aanwezig met een golvend art nouveau-gebouw) hadden alle landen ervoor gekozen zichzelf te presenteren met pastiches op historische bouwstijlen: gotisch voor Duitsland, het land dat koste wat kost de hoogste toren had gewild, renaissancistisch voor Italië, middeleeuws Moors voor Spanje. Groot-Brittannië gaf *acte de présence* met een

Ouderwets opgedoft: nationale paviljoens tijdens de Wereldtentoonstelling in 1900.

variatie op de jacobijnse architectuur, naar een ontwerp van Edwin Lutjens en naar het voorbeeld van het stadhuis van Bradford-upon-Avon. De Verenigde Staten kozen voor classicisme naar het voorbeeld van het Capitool: een gebouw met een koepel van bijna 48 meter hoog, bekroond door een gouden adelaar. De identiteit van een land, zo suggererden deze gebouwen, bestond uit een ver verleden, of dat nu in de oude naties was of in de Nieuwe Wereld.

Werd op de rechteroever het verleden in ere gehouden, op de linkeroever kreeg het een slinger. Daar stond een van de grootste toeristenattracties van de tentoonstelling: *Vieux Paris*, een even fantastische als kitscherige versie van het middeleeuwse Parijs zoals Victor Hugo zich dat had voorgesteld, compleet met torentjes (aan een daarvan bungelde een gehangene) en huizen met houten balken, een levende Quasimodo en tientallen jonkvrouwen en ridders die elkaar met houten zwaarden te lijf gingen. Straatventers in historische kledij verkochten versnaperingen en miniaturen van de Eiffeltoren. Het attractiepark, dat mag duidelijk zijn, is geen vinding van onze tijd.

Achter de torentjes, *putti* en rococokrullen van de officiële tentoonstellingsarchitectuur ging een andere wereld schuil: een onstuitbaar, zelfbewust modernisme. Overal stonden machines te glanzen en de tentoonstellingszalen puilden uit van de nieuwe motoren en andere vindingen. De onverschrokken Berlijnse onderwijzer Sauvage was vast van plan zo veel mogelijk te gaan bekijken. Hij bezocht de grote fruittentoonstelling in de eetzaal, gebouwd voor vijfentwintigduizend mensen; hij waagde zich op de elektrische loopband met drie verschillende snelheden; hij kon zijn ogen niet geloven bij de wonderen die hem werden voorgetoverd in de Zaal van Illusies; hij bezocht metaaltentoonstellingen, zag de grootste diamant ter wereld; hij aanschouwde röntgenapparatuur in werking en bewonderde de Afrikaanse termietenheuvels; hij stond met zijn ogen te knippen voor het Paleis van de Elektriciteit dat werd verlicht door vijfduizend gloeilampen en hij werd verblind door de zoeklichten met de kracht van driehonderd miljoen kaarsen; hij voelde zich klein naast de enorme kraan gebouwd door C. Flohr in Berlijn ('weer een gebied waarop Duitse ingenieurs nog altijd duidelijk vooroplopen!')⁷) en de zoemende dynamo's die de stroom leverden voor al deze wonderen: 'Je kijkt vol respect naar deze enorme machines, maar je voelt tegelijkertijd de koude rillingen over je rug lopen [...] als deze krachten worden ontketend, zullen ze nietige mensen als losse atomen wegblazen.'⁸

Sauvage was niet de enige die overdonderd was door de geheimzinnige aanblik van de machines, die bijna geluidloos werkten en intussen genoeg energie opwekten om bergen te verplaatsen. De meest aandachtige, lyrische en uitzinnige bewonderaar van die dynamo's was de historicus en romanschrijver Henry Adams (1838-1918), die voor een studiereis vanuit de Verenigde Staten naar Parijs was overgekomen. In zijn autobiografie *The Education of Henry Adams* vertelt hij (in de derde persoon) over zijn confrontatie met de machines alsof het een religieuze ervaring is:

Voor Adams werd de dynamo een symbool van de oneindigheid. Toen hij wat begon te wennen aan die grote galerie vol machines, ging hij die twaalf meter hoge dynamo's als een morele kracht beschouwen, vergelijkbaar met hoe de vroege christenen het kruis waren gaan zien. De planeet zelf leek opeens minder indrukwekkend, met zijn ouderwetse, vertrouwde,

jaarlijkse en dagelijkse omwentelingen, naast dit enorme wiel dat bijna binnen handbereik en zonder geluid met duizelingwekkende snelheid ronddraaide. Het gezoem dat het voortbracht kon moeilijk een waarschuwing worden genoemd – het zou nog geen baby wekken als die dicht tegen zijn behuizing lag te slapen. Voor je er erg in had begon je ertoe te bidden; alsof een aangeboren instinct de mens een natuurlijke handelswijze ingaf in het aangezicht van een stille, oneindige kracht. Van de duizenden symbolen van ultieme energie was de dynamo niet zo menselijk als sommige andere, maar wel het meest indrukwekkend.⁹

De koloniale tentoonstelling aan de overkant van de rivier, bij het Palais de Chaillot, was niet alleen gewijd aan de Franse koloniën (Frankrijk had in die jaren het op één na grootste koloniale rijk van de wereld). Wel was er zorgvuldig op gelet dat de Britse overzeese bezittingen niet de glans van die van het gastland wegnamen. Hier konden de toeschouwers zien hoe de bewoners van verscheidene verre landen leefden alsof er geen duizenden paren ogen op hen waren gericht en er geen duizend Franse harten net wat harder begonnen te kloppen bij de gedachte dat dit ook hun onderdanen waren.

Het was een fatsoenlijke en zorgeloos opwindende wereld. Je kon winkelen bij een Caïrose *souk*, zien hoe Algerijnse ambachtslui te werk gingen en eten in Chinese restaurants, je kon Cambodjaanse pagoden bezoeken en vrolijke, tevreden inboorlingen aanschouwen. Vooral de Afrikanen in het paviljoen van Frans Congo oogden weldoorvoed en gingen elegant gekleed. Tussen de nieuwsgierige bezoekers liepen vrouwen met grote kruiken op hun hoofd door de weelderige plantengroei van het regenwoud en de mannen zagen er trots en opgewekt uit, alsof ze elke seconde in zang en dans konden losbarsten. Er was niet de minste verwijzing naar wat er op dat moment in hun Congolese thuisland plaatsvond, de grootste genocide die de aarde tot dan toe had gekend, begaan op persoonlijk gezag van Zijne Majesteit koning Leopold van België, een van de hooggeëerde gasten van de Wereldtentoonstelling in 1900.